

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КӨРКЕМ ЛЕКСИКАНЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТИ

Гөззал Отепбергенова - оқытыушы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадий тил, бадий лексика, И.Юсупов ижоди, бадий образлилик, антонимлар.

Ключевые слова: художественный язык, художественная лексика, творчество И.Юсупова, художественная образность, антонимы.

Key words: artistic language, artistic vocabulary, creativity of I. Yusupov, artistic figurativeness, antonyms.

Әдебияттануў илиминде поэтикалық тилди, көркем тилдиң лексикасын изертлеў әхмийетли ўазыйпалардың бирине айланбақта. Көркем шығарманың поэтикалық тилин изертлеў тил хэм әдебияттануў илими ушын ортақ кубылыс. Бул жөнинде белгили алым Б.Саримсоқов: «...бир нәрсени айрықша атап өтиў лазым, ол тилши ме, яки әдебиятшы ма, лингвопоэтикада, көркемлик, образлылық мәселелеринде бирлесип кетиўлери зәрүр, сонда ғана олар хақыйқый филологқа айланады» [4:27] - деп атап өткен еди. Көркем әдебият сөз өнери, оның биринши элементи тил екенлиги белгили. Соның ушын да көркем тилсиз көркем әдебият болмайды. Белгили илимпаз Ш.Абдиназимов «...көркем әдебиятта, әсиресе поэзияда образдың орны хэм ўазыйпасы қандай дәрежеде әхмийетли, шешиўши болмасын, ол сөзден, тилден ажыралған түрде, тысқарыда жасай алмайды. Сөзсиз образдың өзи жоқ, болыўы да мүмкин емес» [1:4] - деп атап өтеди. Демек, поэтикалық тил-тилдиң улыўмалық белгилери менен бирге, сөз өнериниң тийкарғы дәреги болып табылады. Поэтикалық тил өз гезегинде поэтикалық фонетика, поэтикалық лексика, поэтикалық синтаксис хэм т.б. түрлерин өз ишине қамтыйды.

Көркем тилдиң лексикасына лексикалық элементлер: антонимлер, синонимлер, омонимлер, фразеологизмлер, архаизмлер, неологизмлер, диалектизмлер, варваризмлер, жаргонлар хэм т.б. қурайды. «... көркем тил хәлсиз болса, онда ол көркем шығарма дәрежесинде емес. Көркем образ жаратыў ушын оның тийисли элементлери болады. Тилдиң көркемлигин, эмоционаллығын көтериў ушын, оның мәнисин тереңлестириў ушын лексикалық элементлер көбирек хызмет етеди» [2:53] - деп көрсетеди.

Тилимизде сөзлер эмоционал бояўы менен бир-биринен парық қылады. Шайыр көркем сүүретлеў предметине қарым-қатнасын сәўлелендириў ушын тилимиздеги бар

сөзлерден керегин таңлап алады. Усындай эмоционал бояўы менен хызмет атқаратуғын антонимлер, синонимлер, омонимлер, фразеологизмлер хэм т.б. айрықша көзге тасланады.

Сөз зергерлериниң поэтикалық дәретийшилиги миллий хэм көркем тилимиздиң раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосады. Сөз шеберлериниң қәлеминен дөреген көркем шығармалар оқыўшыға идеялық ой жуўмағын бериў арқалы оған эстетикалық жақтан да күшли тәсир етеди. Шайыр дәретпелери менен қоршаған дүньяны образлы хэм көркем етип көрсетеди, оған өзиниң көзқарасын билдиреди. Шығарманың көркем образлы характерге ийе болыўында оның көркем тил өзгешелиги үлкен хызмет атқарады. Көркем образларды дәретийдиң бирден-бир усылы тилдеги сөзлер болып есапланады. Шайырдың шеберлиги тек ғана ўақыяны баянлап бериў емес, ал сол ўақыяны көркем образлы етип шығарыўда көркем тилден пайдаланыў процессинде көринеди.

И.Юсупов қарақалпақ поэзиясында поэтикалық, терең образлылыққа ийе шығармалары хэм айрықша шайырлық мәденияты менен ажыралып туратуғын тулға. Шайыр өз дәретпелеринде хәр бир сөзге итибарлылық пенен қарап, көркем тилдиң лексикасынан шеберлик пенен пайдаланып, оларды таңлап керекли орынларда пайдалана алған.

Шайыр дәретийшилигинде улыўма халықлық сөйлеў тилиниң сеслик өзгешеликтери, лексикалық байлығы, көркем образ жасаўдағы көркем тилден пайдаланыў шеберлиги, улыўма көркем лексикасы сөз шебериниң шығармаларына айрықша бир эстетикалық күш берип туратуғынлығы белгили. Лирикада эстетикалық, терең образлылық хэм эмоционалық бояўларға ийе, көркем образлылықты тәмийинлейтуғын лексикалық элементлер айрықша хызмет атқарады.

Усындай лексикалық элементлердің бири антонимлер – (грекше «anti» – қарсы, «опота» – ат, исим дегенди билдиреди) мәнислери бир-бирине қарама-қарсы болған сөзлер топары болып, көркем шығармада гәптиң тәсиршендігін күшейтіу үшін, персонажлардың характеріндеги қарама-қарсылықты, лирикалық конфликтти билдириу үшін қолланылады. [3:148]

Хәр қандай шығарма тилинің көркемлігінде антонимлер белгили дәрежеде көркем-эстетикалық хызмет атқарады. Антонимлер сөз хәм образдың тәсиршендігін күшейтіу мақсетінде қолланылады. Мысалы: *Бир тынбас жазы менен, қысы менен, Ойнама бул шарұаның иси менен. [7:303]*

Бунда *жазы* менен *қысы* сөзлери ўақытлық жақтан да, мәнилик жақтан да бир-бирине қарама-қарсы түсиниклерди билдиргенликтен контекстке өткірлик, тәсирлилик беріу үшін хызмет атқарып турғанлығы көринеди.

Базда шадлы, базда қаналы өмир, Муқыйтыңнан маржан сүзгиздің бизге. [6:275]

Антоним жәрдемінде сүўретленіп атырған объектти ишки қарама-қарсылығы менен ашыўға, ўақия, хәдийселерди айқын сәўлелендириўге ерисилген. Лирикалық қахарманның өмир хәққындағы көзқараслары берилген. Бул қатарлардың мазмунында лирикалық қахарманның инсан тәғдири, өмир хәққындағы түсиниклери сәўлеленген. Адам өмириниң қарама-қарсылықлардан: куўаныш хәм қайғы, тәшўиш хәм шадлықлардан ибарат екенлиги сөз етиледи. Хәқыйқатында да, өмирдің өзи қатаң қарама-қарсылықлардан ибарат.

Бул қаланың көшесинен жүргенде, Билинбейди тоқлығым я ашлығым. [6:330]
Мейли, бул жер болсын ыссы, я салқын, Бунда жасар мени туўдырған халқым. [5:56]
Жоқарыдағы сөзлер де антонимлик хызметте келип шайырдың Ытан хәққындағы сезимлерин, көркем ой-пикирин еле де айқынлап беріу үшін хызмет етип тур.
Тәкаббырлық шлетине шатылып, Күшлилер әззиге дизе батырып, Арзан сөзлер қымбатына сатылып, Бийдай нанның изи зағара болар. [6:309]

Ал, мына қатарларын шайырың фило-софиялық көзқараслары қарама-қарсы мәни-деги сөзлер арқалы билдириледи.

Бахыт пенен бахытсызлық арасы, Қас қағым екенін аңладым сонда... [7:108]
Кимде болмас бендешилик, алжасық, Араласып жасар шын хәм жалғаның.

Еситпедим дүканышының алжасып, Зыят өлшеп, нұлды кемис алғанын. [6:281]

Бул антоним сөзлерди қолланыў арқалы шайыр инсан өмириниң кескин қарама-қарсылықлардан, гүреслерден, бахыт пенен бирге бахытсызлықлардан туратуғынлығы сыяқлы шын менен жалған да аралас жасайтуғынлығы хәққындағы көркем ойларын алға сүреді.

Периштемен дегенлерің, Көрдим ҳарам жегенлерін, Жүрсең дурыслық шегінде, Барман ҳадал еңбегиңде. [5:6]

«Биз дүньядан, дүнья бизден» қосы-ғынан алынған бул қатарларда не бир периштемен деген адамлардың ҳарам нәрселерге қол урыўы, болған сайын бола берсем, жыйған сайын жыйнай берсем деп нәпси, тегин дүньяға көз жуўыртқан менен ең ақырында опық жерсең деп, сонлықтан дурыс жолда жүрип, ҳадал мийнет пенен күн кешириў, хәдалый инсан болып жасаў сыяқлы түсиниклерди шайыр антонимлер жәрдемінде бере алған. Шайыр поэзиясында антонимлер шеберлик пенен қолланылған. Лирикасында қарама-қарсы қубылысларды салыстырып, оларды бир-бирине қатар қойыў арқалы көркем пикир ойды анық хәм тәсирли етип жеткеріуде антонимлер айрықша хызмет атқарады.

Сеслик қурылысы бойынша бирдей, мәнилери хәр қыйлы омоним сөзлер шайыр шығармаларында көркемлик хызметти тә-мийинлеуде де айрықша орын тутаты. Көркем сүўретлеу куралы ретінде әдебий шығар-маның образлылығын, тәсирин күшейтеди. Мысалы:

Уйқыңды питирип ал, жаным қәне, Жас уйқы тез қанбас.

Қарама маған.

Мен көп уйқылағанман өз өмиримде. [6:147]

Биринши қатардағы уйқы тәбийи түнги физикалық уйқыны, дем алыўды билдирсе, соңғы қатардағы уйқы өмирдеги көп нәрседен бос қалғанын, ўақтың бийқар, қуры өткізгенин билдиретуғын омоним сөзлер.

Мардыйған жигитлер, туяна қызлар, Аяқ уйыса да, өтсе де ызғар, Отырысын бузбай сәхәрге дейин, Бақсы тыңлар еди уйып, енеғар. [6:156]

Бунда екінши қатарда берилген уйыса омоним сөзи аяқтың айтып қалыўын аңлатса, соңғы қатардағы уйып сөзи тыныш мүлигип отырып тыңлаў мәнисин аңлататуғын омоним сөзлер.

Шайыр дәрәтпелери тилинде омоним сөзлер көркем сүўретлеу куралы ретінде

лириканың образлылығын тәмийинлеуде, көркем тәсирин күшейтүүде әхмийетли көркем лексика хызметин атқарып тур.

Шайыр лирикасында көркем лексиканың бир түри синонимлерде де көркемлик хызметти атқарыуда айрықша хызмет етеди. Мысалы:

*Саўабы көп болар жақсы қонақтың,
Аш деймен, бир ақшам мийман болайын. [5:16]*

*Жаҳанге жайылған даңқы саўлаты,
Тоны көк хәм Билге қаған зуряды.
Оғуз, қыпшақ, қырғыздың мәрт әўлады,
Хош келипсиз, қарақалтақ елине. [5:60]*

*Бизиң қызлар Гүлайымның ұрпағы,
Сулыұлықта жұлдызлардың шолпаны.
Жигитлери гошшақ елдің султаны,
Хош келипсиз, миймандослар елине. [5:61]*

Синонимлердің шайыр шығармаларында тәкирарланыудан қашыу хәм көркемлігін асырыу мақсетінде буннан басқа да мысалларда қолланылғанлығын көреміз.

Мысалы:
*Негедур, пушайман етип бараман,
Умытқанман саат нешелерин де.
Өкиниш ағымында кетип бараман,
Куала-Лумпурдың көшелеринде. [5:27]*

Бунда шайырдың өмир ҳаққындағы ой-қыяллары, шайтан ўасўасына қулақ асқан адамзаттың қылўаларынан түрли пикир уялаған лирикалық қаҳарманның өкиниш, пушайман сезимлери берілген.

Фразеологизмлер тилдің қаймағы сыпатында образ жасауда көркем сүүретлеудің таяр қуралы ретінде көзге тасланады. Фразеологизмлер қысқалық бенен

терең мәни аңлататуғын, экспрессивлиги, образлылығы күшли болған көркем лексика. Шайыр қаҳарманларының портретин, ишки дўньясын, минез-қулқын, дўньяға көзқарасын хәм психологиялық халатын беріуде шебер қолланады. Фразеологизмлер жеке сөз бенен салыстырғанда жүдә күшли экспрессивлик мүмкиншиликлери әдеўир кең. Сонлықтан да, олар айтылажақ пикирге өзгеше бир стиллик түс береді. Шайыр И.Юсупов лирикасында фразеологизмлер өзине тән образлылығы арқалы улыўма ой-пикирди жанландырып шығарма тилинің көркемлігін және де арттырыуда хызмет еткенлігін көреміз.

*Адам бар ишинен тырнақ айланбас,
Басқаның болғанын көрип атқан жоқ.
Биреўлерге ығбал келгенін көрип,
Ишинен қан жылар, сыртынан күлип, (3.17)*

Бул мысалларда берілген фразеологизмлер адам бойындағы унамсыз қәсийетлердің бири есапланған қызғаныш, сумлық, ишкернелик сыяқлы мәнилери билдиреди. Қаҳарманның усындай иллетлерин көрсете отырып, басқаның болғанын көре алмай қызғаныш хәсеттен адамның өз жанын өзи қыйнаўын көркем етип жеткеріуде ең тийкарғы көркемлеў қуралы ретінде хызмет етип тур.

Улыўма айтқанда, шайыр лирикасында көркем лексиканың бир неше түрлеринен мысал келтире беріу мүмкин. Шайыр халық тилинің жетилискен формалары, көркем лексика үлгилеринен шебер пайдаланған хәм поэтикалық тил байлығы, көркем сулыўлығы, терең образлылығы менен айрықша көзге тасланады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2020.
2. Жаримбетов Қ. Әдебияттануудан сабақлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
3. Жаримбетов Қ., Генжемуратов Б. Әдебият теориясы. – Ташкент: 2018.
4. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: 2004.
5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, (үш томлық) Т.І. – Нөкис: Билим, 2018.
6. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, (үш томлық) Т.ІІ. – Нөкис: Билим, 2018.
7. Юсупов И. Таңламалы шығармалары, (үш томлық) Т.ІІІ. – Нөкис: Билим, 2018.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ адабиётшунослигида поэтик тилди ўрганиш масалалари бўйича фикр юритилади. Муаллиф И. Юсупов асарларининг бадий лексикаси, антонимлар, синонимлар, омонимлар ва фразеологизмларди талқин этади. Шоир тилининг такомиллашган шакллари, бадий лексика намуналаридан фойдаланганлигини ва поэтик тил бойлиги, бадийлиги, теран образлиги очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы изучения поэтического языка в каракалпакском литературоведении. Автор И. Художественная лексика произведений Юсупова интерпретирует антонимы, синонимы, омонимы и фразеологизмы. Выявляются усовершенствованные формы языка поэта, использование образцов художественной лексики, богатство, артистизм и глубокая образность поэтического языка.

SUMMARY. The article discusses the issues of studying the poetic language in Karakalpak literary studies. Author I. The artistic lexicon of Yusupov's works interprets antonyms, synonyms, homonyms and phraseology. The improved forms of the poet's language, the use of examples of artistic vocabulary, and the richness, artistry, and deep imagery of the poetic language are revealed.

YOZUVNING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Rajapbaev Batir Bekimbetovich – *assistent o'qituvchi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali
O'razalieva Dildora Islomovna – *o'qituvchisi*
Nukus shahar 36-sonli umumta'lim maktabi

Tayanch so'zlar: arxeolog, gnoseologik, piktografik, moyqalam, bitik, grafika, jamiyat, sahifa.

Ключевые слово: археолог, гносеологический, пиктографический, кисть, надпись, графика, общество, кость, страница.

Key words: archaeologist, epistemological, pictographic, brush, inscription, graphics, society, bone, page.

Insoniyat paydo bo'libdiki, o'z fikrini bayon etishga, muloqot qilishga bo'lgan ishtiyoq ila yashaydi. Til bir aloqa vositasi sifatida shakllanib, so'ngra uni yozishga, yozuv shakllanishiga bo'lgan harakatlar tarixdan ma'lum. Yozuv paydo bo'lganidan beri bizga misli ko'rilmagan imkoniyatlarni ochib bergan. Uni taraqqiyotning kashfiyotchisi desak ham bo'ladi. Negaki, agar bizda yozuv bo'lmaganda edi, ajdodlarimiz yaratgan meroslari bizgacha yetib kelmagan va biz ulardan foydalana olmagan bo'lardik. Yozuv insoniyat hayotida juda katta rol o'ynaydi. Dunyoning har qanday burchagida, har qanday sohada bo'lsin, yozuv doimo foydalanilib kelmoqda. Yozuv axborot almashinuv jarayonida ham o'zining beqiyos hissasini ko'rsatmoqda.

Tarix sahifalaridan bizga ma'lumki, yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan ([tovush](#) tili 400-500 [ming](#) yillar ilgari yuzaga kelgan, yozuvning paydo bo'lganiga esa 4-5 ming yillar bo'lgan). Og'zaki [til](#) ([nutq](#))ning [zamon](#) ([vaqt](#)) va [makon](#) ([masofa](#)) nuqtai nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib kelgan. Og'zaki til talaffuz vaqtidagina va ayni paytda muayyan masofadagi (tovush to'lqinlari etib borishi mumkin bo'lgan) kishi uchungina mavjuddir. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyoj paydo bo'lishi bilan inson dahosi bu ehtiyojni qondira oluvchi vositalarni qidira boshlagan, natijada belgilar tizimidan iborat yozuv dunyoga kelgan. Yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyoti [jamiyat](#) rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro [aloqa](#) qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati bilan bevosita bog'liq. Xalqlarning [davlat](#) sifatida birlashuvi nutqiy aloqa doirasini kengaytiradi va

murakkablashtiradi; boshqa xalqlar va davlatlar bilan [savdo](#) harbiy, siyosiy va boshqa shart-nomalar tuziladi; qonunlar paydo bo'ladi va mustahkamlanadi; diniy qarashlar va mafkuraning boshqa turli ko'rinishlari shakllanadi; xalqlarning o'z tarixini bilishga bo'lgan ehtiyoji kuchayadi. Bularning barchasini faqat [og'zaki nutq](#) vositasida amalga oshirish mumkin emas. Bu sharoitda yozuv zaruriyatga aylanadi. Yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, [qo'shimcha](#) aloqa vositasi bo'lsada, unga qaraganda ko'p afzalliklarga ega. Xususan, tilning asosiy vazifasi – kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Tilning estetik, gnoseologik (dunyoni bilish) kabi asosiy vazifalarini ham yozuvsiz [tasavvur](#) qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba bilimlarni saqlash va avlodlarga etkazishdan iborat vazifasi bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan [bilim](#) va tajribalar, kashfiyotlar, [so'z](#) san'ati durdonalari va boshqa qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga yozuv orqali etib boradi. Til jamiyat tarixi bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, yozuv ham shunchalik bog'liqdir. Yozuv kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lib, rivojlanib borgan.

Masalan, rasm bilan yozuv o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, avvalo, har ikkalasi ham [ko'rish](#) orqali [idrok](#) qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy [tasviriy san'at](#) ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Arxeolog olimlarning bundan juda ko'p ming yilliklar ilgari insonlar jildonidan chizilgan turli rasmlarning mavjudligi haqidagi ma'lumotlari ma'lum. Toshlariga, suyaklariga, [g'or](#) devorlariga o'yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning [bari](#) pik-